

Daniel Haiduc

Pompeius Magnus, o excepție de la *damnatio memoriae*?

Pompeius Magnus, an exception to the *damnatio memoriae*?

Abstract: *In a society that valued the memory of the past, social appearance and oral communication, as the ancient Roman society was, the damnatio memoriae – exclusion of a person from all official accounts – was seen perhaps as the severest punishment. This article is aimed to open a debate about the idea that this practice was in fact more of a method employed by the state to distance itself from the negative actions of some of its citizens, in order to preserve the continuity and legality of the institution itself, with little consequences on the way the public image of that person was actually preserved in the collective imaginary of its citizens. One example is the case of Iulius Caesar and Pompeius Magnus after the battle of Pharsallus.*

Keywords: *damnatio memoriae, Caesar, Pompeius, public image, civil wars*

Cuvinte-cheie: *damnatio memoriae, Caesar, Pompeius, imagine publică, războaie civile*

Istoria milenară Imperiului Roman s-a clădit, în parte, și pe capacitatea Romei de a rezolva în mod favorabil nesfârșitele conflicte militare în care a fost implicată. Atunci când era vorba de conflicte externe, justificarea resurselor implicate de partea romană (și, implicit, a pierderilor suferite) era relativ ușor de făcut deoarece dușmanii se situau din start la periferia imaginarii colective, erau reprezentanți temporari ai acelor forțe obscure existente dintotdeauna, cu care romanii luptau de generații. Nu la fel de simplă este situația în care inamicul se află „în interior”, când conflictul armat opune părți ale aceleiași societăți, grupuri cu identitate distinctă, dar care au conviețuit în pace o anumită perioadă de timp. În momentele de slăbiciune ale statului, vechile uri și resentimente ies la iveală, alimentând propagandistic tentația naturală a autoguvernării ca modalitate de izolare de o structură statală percepută ca slabă, haotică, generatoare de probleme și incapabilă să asigure pacea. Un exemplu este secesiunea samnită, numită

și Războiul Social¹, care a readus în prim-planul politicii romane un conflict vechi de 200 de ani².

Mult mai complex este cazul conflictelor politico-militare de la sfârșitul Republicii Romane, descrise aproape unanim, în textele istorice și în relatările contemporanilor, ca evenimente traumatice, soldate cu nenumărate victime și o prăbușire generală a standardelor politice și morale. Poate cel mai important dintre ele, războiul civil de patru ani dintre Iulius Caesar și Pompeius, este unul din acele evenimente istorice a cărui amploare a creat, în mod inevitabil, fracturi la nivelul imaginarului colectiv roman, obligat să treacă, în perioada imediat următoare, printr-un proces de reevaluare a locului și rolului liderilor, grupurilor sau valorilor aparținând taberei perdante.

Într-un asemenea caz, din punct de vedere moral, cei învinși erau condamnați chiar de înfrângerile suferite, semn cât se poate de clar al voinței zeilor. În mentalul colectiv ei se plasaseră din start, împotriva mersului firesc al lumii, iar pedeapsa divină era, din acest punct de vedere, pe deplin meritată. La nivel politicii reale însă, acest lucru nu era nici pe departe suficient. Învingătorul unor astfel de conflicte, pentru a-și consolida puterea, era obligat să ia imediat măsuri de prevenire a oricăror încercări ale celor înfrânți (sau urmașilor lor), de a-și lua revanșa. Dacă măsurile concrete, în planul realității, de ordin politic sau administrativ, însemnând condamnări la moarte, exil sau confiscarea averii erau destul de eficiente, controlul imaginii publice a liderilor tabere înfrânte a fost întotdeauna o problemă delicată. Cum pot fi ei transformați brusc, din oameni politici respectați, din eroi aclamați în triumfuri, în trădători și dușmani ai poporului?

O soluție posibilă implică conceptul de *damnatio memoriae*, un ansamblu de măsuri punitive vizând excluderea anumitor persoane din înregistrările oficiale (documente, inscripții) și distrugerea reprezentărilor vizuale ale acestora, în primul rând a picturilor și statuilor. Este interesant faptul că termenul în sine apare doar în latina medievală, însă există numeroase consemnări ale acestei practici în antichitate, la romani și la alte popoare. Erau pedepsiți în acest mod în primul rând trădătorii, cei acuzați că, prin acțiunile lor subversive, discreditaseră sau puseseră în pericol statul însuși. Obiectivul declarat era ștergerea oricărei urme a existenței acestora, o pedeapsă foarte severă într-un context cultural care promova onoarea, patriotismul, mândria de a fi cetățean roman și în care de imaginea publică a unei persoane putea depinde statutul și bunăstarea familiei sale.

Există o listă destul de lungă de împărați romani ale căror nume, portrete sau statui au fost eliminate prin decrete ale Senatului roman, începând cu Caligula, Nero, Domitian sau Commodus. Ce se întâmplă însă atunci când cel vizat este nu doar un om politic important, ci și un erou care și-a dovedit în mod repetat atașamentul față de valorile Romei? Exemplul lui Pompeius Magnus este grăitor deoarece statura sa publică,

¹ Războiul Social (91 – 88 î.Hr.) a opus Republica romană unor pupare din centrul Italiei care doreau cetățenie romană. În cazul samniților este vorba de un conflict vechi de secole, a cărui episod precedent (290 î.Hr.) s-a finalizat prin înfrângerea rezistenței acestora și cucerirea de către romani a întregii Italii.

² Deși samniții au obținut ceea ce și doriseră după o lungă perioadă de înfrângeri și umilințe, și anume cetățenia romană, susținerea lui Gaius Marius în războiul civil cu Lucius Cornelius Sulla s-a dovedit a le fi fatală. În momentul în care s-a ivit prilejul, bătălia de la Poarta Collina (82 î.Hr.), Sulla le-a decimat forța armată (inclusiv prin omorârea a circa 6000 de prizonieri pe o arenă din Roma), și apoi a forțat relocarea supraviețuitorilor în diverse provincii.

în momentul înfrângerii de la Pharsalus, făcea extrem de dificilă o încercare rapidă de eliminare a sa din memoria colectivă³. Nu înseamnă că nu au existat încercări în acest sens. După cum relatează Dio Cassius, la sosirea veștii înfrângerii definitive a lui Pompeius, unii susținători zeloși ai lui Iulius Caesar s-au grăbit să aplice metoda deja cunoscută, distrugând o parte din statuile fostului consul, spre dezaprobarea celeilalte tabere⁴.

Totuși, la o cercetare mai atentă, observăm că ceea ce s-a întâmplat cu imaginea lui Pompeius după dispariția sa fizică are prea puțină legătură cu o simplă și brutală *damnatio memoriae*. Ea a fost, în fapt, subiectul unei campanii mult mai complexe și mai subtile de influențare a atitudinii opiniei publice față de fostul conducător, campanie ale cărei linii directoare au fost trasate de însuși Iulius Caesar atunci când, la auzul veștii uciderii adversarului său în Egipt, unde încercase să se refugieze, a deplâns public (în mod exagerat și fățarnic, după unele mărturii, reluate de același Dio Cassius) soarta celui care îi fusese aliat, prieten și rudă prin alianță. Era un semn că imaginea publică a lui Pompeius trebuia tratată cu atenție, o intuiție a omului politic Iulius Caesar care știa foarte bine ce susținere însemnată avea încă tabăra pierzătoare la Roma și în unele provincii, ea fiind socotită de mulți a fi cea „bună”, apărătoarea valorilor republicane în opoziție cu, spuneau ei, ambițiile personale ale un om care a încălcat legea.

Să ne amintim că, pentru Caesar, denigrarea adversarilor politici e o practică curentă (spre deosebire de modul în care își prezenta adversarii de pe câmpul de luptă). El și-a folosit în mod repetat scrierile pentru a influența imaginea adversarilor săi din Senat, minimizând valoarea argumentelor acestora sau chiar omițându-le complet în relatarea „obiectivă” a disputelor politice la care a luat parte. Un episod grăitor în acest sens este modul în care, în *Bello Civili*, descrie înfruntarea din sala Senatului cu Cato, Lentulus și Scipio. Opoziția înverșunată a lui Cato la propunerile sale este explicată exclusiv ca expresie a resentimentelor pe care acesta le avea ca urmare a înfrângerii în alegerile consulare din 59 î.Hr., a lui Lentulus ca o consecință a necesității de a câștiga bani pentru a-și acoperi datoriile, iar a lui Scipio prin dorința de a primi în administrare o provincie⁵.

În același text însă, lui Pompeius Magnus îi face o caracterizare mult mai nuanțată, subliniind faptul că renunțarea acestuia la prietenia cu Caesar se datorează nu doar vanității, dorinței de a demonstra că este mai bun, ci și influenței negative exercitate de către adversarii politici comuni (printre ei, cei menționați mai sus), care l-au convins pe fostul triumvir să-și rezolve problemele pe calea armelor, avându-i pe ei drept aliați. În mod similar, în descrierea bătăliei de la Pharsalus, autorul evidențiază atât deciziile strategice greșite făcute de Pompeius la insistențele generalilor săi, cât și obsesia acestuia pentru putere, motiv pentru care ar fi refuzat cu dispreț repetatele oferte ale lui Caesar de a negocia pacea⁶. Dacă adăugăm aici și imaginea luxului și bogățiilor pretinse a fi fost

³ Ideea că imaginea lui Pompeius ar fi fost în mod inevitabil supusă pedepsei capitale pare să fi fost populară în Evul Mediu. Cu certitudine, ducele Alessandro de Medici o cunoștea atunci când i-a cerut lui Giorgio Vasari să-i picteze o anume scenă din viața lui Iulius Caesar, cea în care acesta ordonă arderea tuturor scrierilor lui Pompeius. Probabil, în acest caz, motivația cererii adresate pictorului avea mai puțin de-a face cu realitatea istorică și mai mult cu propriile practici ale conducătorilor medievali.

⁴ Cassius Dio, *Historia Romana*, XLII.18.2

⁵ Iulius Caesar, *Bello Civili*, I.3.4

⁶ Iulius Caesar, *Bello Civili*, III.18.4. Este interesant de amintit faptul că Shakespeare, în piesa *Antoniu și*

descoperite în cortul lui Pompeius după fuga acestuia de pe câmpul de luptă pharsalian⁷, pusă în opoziție cu simplitatea cazonă pe care Caesar pretindea că o etalase de-a lungul întregii sale campanii, avem modelul după care a fost încercată redefinirea imaginii celui înfrânt în ochii opiniei publice romane. Printr-o inteligentă combinație de fapte reale și interpretări convenabile, slăbiciunile acestuia au fost accentuate pentru a justifica, în mod „obiectiv” inevitabilitatea înfrângerii sale, consecința firească a alegerii făcute de zei.

Trebuie spus însă că imaginea învingătorului nu era nici ea perfectă. În ciuda eforturilor lui Iulius Caesar de a-și construi un portret al omului roman prin excelență – înțelept, curajos, patriot –, după dispariția sa, aceleași atribute au fost folosite și de ucigașii săi pentru a-și motiva acțiunea criminală. Din acest motiv, pentru generațiile următoare, deși anvergura personajului istoric Iulius Caesar și contribuția sa decisivă la fondarea Imperiului Roman nu puteau fi trecute cu vederea, portretul omului din spatele imaginii a rămas marcat de lumini și umbre, fiind folosit în aceeași măsură, în textele literare sau istorice, ca referință pozitivă și negativă.

Câteva exemple în privința modului în care a fost tratată memoria celor doi oameni politici merită aduse în discuție. Un exemplu este abordarea interesantă a lui Horatius care, la o generație după confruntarea dintre cei doi titani, a refuzat să adopte o poziție partizană față de unul sau celălalt. Ar fi fost și greu deoarece, pe de o parte, îi era loial lui Augustus, ceea ce înseamnă că nu-l putea critica pe Iulius Caesar, iar pe de altă parte el însuși luptase în război de partea taberei republicane, fapt atribuit – eternei scuze – păcatelor tinereții. În același timp, poetul roman știa foarte bine că nu putea ocoli subiectul războaielor civile, așa că soluția aleasă a fost simplă. În deplină rezonanță cu cel care i-a influențat formarea ca om de cultură, ilustrul om politic și orator Cicero, a identificat adevăratul vinovat în afara Romei, și anume Egiptul, acel regat „inuman”, ai cărui zei cu capete de animale s-au opus „umanității” reprezentare de civilizația Romei⁸.

Un alt exemplu poate fi găsit în Pharsalia⁹, poemul epic al lui Lucan în care acesta detaliază confruntările dintre legiunile lui Iulius Caesar și forțele republicane conduse de Pompeius Magnus. Deși Caesar este prezentat ca un lider militar de succes (lucru care nu putea fi contestat), Lucan sugerează în mod repetat (și interesat, fără doar și poate) că acesta a fost un personaj distructiv pentru Roma. Utilizarea, în acest scop, a simbolului fulgerului¹⁰, în antiteză cu asocierea dintre Pompeius și un stejar bătrân¹¹, încă măreț, dar pe cale de a se prăbuși, are, în contextul dat, o dublă semnificație, fiind în același timp o anticipare a rezultatului bătăliei și o subtilă poziționare de partea celui învins.

Să mai amintim un singur fapt relevant, poate chiar paradoxal: însuși Octavian Augustus, în confruntarea sa cu Sextus Pompeius, fiul lui Pompeius Magnus, folosește

Cleopatra, în care apare și personajul Pompeius, inversează rolurile și îi atribuie acestuia încercarea eșuată de a face pace cu fostul său aliat.

⁷ *Ibidem*, III.96.1-2

⁸ Horatius, *Carmina*, I.37

⁹ Poemul a fost început în jurul anului 61 d.Hr. și câteva din cărțile sale erau deja în circulație atunci când relația dintre Lucan și Nero s-a deteriorat, împăratul roman interzicându-i să mai publice ceva. Se pare că autorul a continuat totuși să lucreze la poemul său și a finalizat zece cărți până în momentul în care a fost obligat la sinucidere ca pedeapsă pentru participare la conspirația lui Piso din anul 65 d.Hr.

¹⁰ Lucan, *Pharsalia*, I.151-7

¹¹ *Ibidem*, I.136-43

ca element de propagandă imaginea pozitivă a fostului adversar al lui Iulius Caesar, acuzându-l pe tânărul Pompeius că nu e capabil să se ridice la înălțimea numelui pe care tatăl său l-a onorat în trecut.

Dacă a existat totuși o pedeapsă de tip *damnatio memoriae* pentru Pompeius Magnus, este dificil de stabilit cu certitudine care au fost efectele sale reale, dincolo de declarația publică propriu-zisă. Conceptul în sine pare să indice mai curând o modalitate prin care statul, ca instituție, se distanța de acțiunile unora din cetățenii săi pentru a-și prezerva continuitatea și legalitatea. Din perspectiva imaginarului, echivalarea acestei practici cu o „ștergere” efectivă a persoanelor respective din memoria colectivă a societății este dificil de demonstrat deoarece orice memoria colectivă, deși poate fi modelată într-o anumită măsură (iar romanii au demonstrat acest lucru), nu poate fi rescrisă în totalitate.